ФОНДИ НАРОДНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ЗАВОДУ «ДНІПРОСПЕЦСТАЛЬ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ РОБІТНИКІВ м. ЗАПОРІЖЖЯ У ХХ СТ.

А. С. Подлужний

Запорізький національний університет

rjkteam8148@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4080-601X

Ключові слова: промислові робітники, чорна металургія, «Дніпроспецсталь», заводський музей.

Статтю присвячено дослідженню матеріалів, що складають основу експозиції та фондів збірок Музею заводу «Дніпроспецсталь» (м. Запоріжжя, Україна). Показано етапи створення музею та формування його колекцій. Висвітлено видову та функціональну належність експонатів. Розкрито інформаційний потенціал описаних артефактів для дослідження різноманітних аспектів історії робітників металургійної галузі України за радянської доби.

FUNDS OF THE «DNIPROSPETSSTAL'» PLANT PEOPLE'S MUSEUM OF HISTORY AS A SOURCE TO THE HISTORY OF WORKERS IN ZAPORIZHZHIA CITY DURING THE XX CENTURY

A. Podluzhnyi

Zaporizhzhia National University

Key words: industrial workers, ferrous metallurgy, Dniprospetsstal', factory museum.

The article is devoted to the research of the materials that form the basis of the exposition and fund collections of the Museum of the Dniprospetsstal Plant (Zaporizhzhya, Ukraine). The People's Museum was established on April 29, 1960. It was a place for storing materials illustrating his activities and an effective tool for communist propaganda. Today the museum occupies 5 exhibition halls, which present 2303 exhibits on the history of the plant. It also has a stock room for the archive, which houses more than 4,000 exhibits. So all museum objects are grouped into actually museum funds, an exposition and two collections of photo negatives: from the history of the plant and portraits. The museum has a large number of sources about the construction of Dnipropetrovsk, which has become an energy base for enterprises of the Zaporizhzhya industrial complex. Sources related to the construction of the Tool Steel Plant and its operation in the pre-war period are also widely presented. First of all, it is project documentation. The museum also keeps documents on mobilization for the construction of Komsomol members and other means of non-economic coercion.

Another set of sources in the Dniprospetsstal Museum was formed during the Second World War - in evacuation, in Siberia: memoirs, diaries and letters of veterans, orders to celebrate labor valor and photographs.

Reconstruction of the plant after the war, in the second half of the 1940s - early 1950s, is recorded in numerous photographic documents. The collection of commemorative badges and medals, samples of philately and philocards, as well as honorary diplomas, records evidence of the policy of the communist leadership of the plant "Dniprospetsstal" aimed at perpetuating the main events of the so-called "socialist construction".

Південь України є одним з найбільш розвинених, у промисловому відношенні, регіонів нашої держави. Індустріалізація краю, яка розпочалася ще наприкінці XVIII ст., набула особливої масш-

табності за радянської доби. Все це є справедливим і по відношенню до сучасної Запорізької області. Мережа промислових підприємств (далі – ПП), як для самого обласного центру – Запоріжжя

так, і для багатьох інших населених пунктів, стала «місто-утворюючою». Разом із цим, діяльність ПП в краї здебільшого розглядалася з позицій традиційної соціально-економічної історії й ніколи не ставала предметом дослідницької уваги джерелознавців. Те ж саме можна сказати й про комплекс джерел, випродукованих ПП у процесі їх діяльності – вони розглядалися виключно в якості об'єкта, носія інформації про конкретні історичні факти – події, кількісні показники і т.д. – пов'язані із розвитком абстрактного «народного господарства СРСР». Поза увагою дослідників майже завжди опинялися різноманітні аспекти, що стосувалися функціонування ПП як фондоутворювачів, специфіки руху їх документації, каталізуючої ролі діяльності заводів і фабрик у процесі формування різновидових історичних джерел – від речових і документальних до наративних і зображальних. Все це повною мірою стосується й мережі т.зв. «народних музеїв», які мали стати, з одного боку, місцем зберігання матеріалів, що ілюструють діяльність заводів, а з іншого – ефективним знаряддям комуністичної пропаганди та зрошування «майбутніх поколінь пролетаріату».

Поява переважної більшості із них відноситься до кінця 1960-х – початку 1970-х років. Це не випадково, оскільки масштабні святкування кількох значущих для комуністичної влади ювілеїв – 20-річчя Перемоги (1965), 50-річчя Жовтневого перевороту (1967), комсомолу (1968), СРСР (1972) та 100-річчя Леніна (1970) – запустили процес створення на місцях, при ПП музейних осередків і, відповідно, появи методичної літератури, в якій розтлумачувалися засади їх функціонування¹.

Досить швидко вони перетворилися на місце, в якому було зібрано велику кількість різноманітних свідчень про епоху. Саме тому наразі настільки відчутною є потреба повновартісної реконструкції джерелознавчих складових діяльності музеїв ПП, адже вони можуть надати нового імпульсу для дослідження малознаних сюжетів з історії індустріальних об'єктів м. Запоріжжя та повсякденного життя населення, пов'язаних із ними працею. Значущість і важливість саме джерелознавчого студіювання діяльності індустріальних об'єктів пояснюється тим, що ПП підрадянської України, разом із діючими на їх базі

музеями, за сім десятиліть свого функціонування утворили величезні масиви джерел. Так сталося тому, що їм від самого початку ставилися завдання щодо виявлення, концентрації і подальшого пропагування документальних, речових і зображальних пам'яток радянської епохи².

Слабка розробленість «заводських» сюжетів в працях сучасних вітчизняних істориків не в останню чергу пояснюється недостатнім розумінням обставин формування генеральної джерельної бази з проблематики, її якісних і кількісних параметрів. Для ілюстрації цієї тези, а також демонстрування ступеня наукової розробки теми в цілому, візьмемо приклад самого ПАТ «Дніпро-спецсталь» (далі – ДСС). Попри те, що воно було і залишається одним із флагманів запорізької чорної металургії, на сьогоднішній день існує лише одна монографія, присвячена його історії. Книга стосується довоєнного періоду. Попри те, що авторами її стали співробітники Музею ДСС – М.С. Вульфівич і Ю.М. Рильський, про проблеми виникнення музею в ній не йдеться, хоча самі його збірки широко використовувались при її написанні та створенні ілюстративного ряду³. Першою спробою науково-популярного представлення експонатів цієї музейної установи стала інформативна за візуальним рядом, хоча й невелика за обсягом тексту публікація, присвячена власне Музею ДСС та укладена вже згаданим Ю.М. Рильським, істориком за освітою та його багаторічним зберігачем⁴. І, нарешті, маємо вияв інтересу до діяльності музею, в контексті дослідження дисципліни музеєзнавства, коли в якості публікації тез виступу на спеціалізованій науковій конференції, Г.Д. Сало було викладено основні віхи його історії та напрямки практичної діяльності⁵. Таким чином, попри спорадичний представлення даного музейного закладу на сторінках науково-популярних і наукових публікацій, на сьогоднішній день відсутні праці, в яких би, з позицій історичного джерелознавства, було проаналізовано

² Буланый И.Т., Явтушенко И.Г. Музей на общественных началах. М., 1985. С. 12, 37-42, 122-137.

³ Вульфівич М. С., Рильський Ю. Н. Днепропеталь: страницы истории. Становление. 1931 – 1941 (хроника событий). Запорожье: Арт-пресс, 2002. 236 с.

⁴ Музей истории Открытого акционерного общества «Электрометаллургический завод «Днепропеталь» им. А.Н.Кузьмина». / [авт. текста Рильский Ю.Н.]. [Буклет]. Запорожье : Б.и., Б.г. [2012]. 8 с.

⁵ Сало Г.Д. Створення і діяльність музею Ради ветеранів війни та праці ПАТ «Дніпропеталь» // Український технічний музей : історія, досвід, перспективи : Матер. 11-ї Всеукр. наук.-практ. конф. (4-6 черв. 2015 р., м. Київ) : відп. ред. Л.О. Гріфен. К. : 2015. С. 121-122.

¹ Каспаринская-Овсянникова С.А., Чудов И.С. Деятельность народных музеев на современном этапе (К Всесоюзному совещанию народных музеев). М., 1965. 30 с.; Огризко З.А. Организация и методика работы народных музеев / Труды НИИ музееведения и охраны памятников истории и культуры. Вып. 20. М., 1968. 64 с.

склад колекцій Музею ДСС, їх видову належність та інформаційний потенціал.

Відтак, *мета* даної наукової статті полягає в здійсненні аналізу діяльності Музею ДСС, в якості «акумулятора» історичних джерел. Відповідно до неї, було сформульовано дослідницькі завдання: провести класифікацію актуалізованих документальних, наративних, зображальних і речових джерел із музею ДСС за критеріями походження, видової належності та службового призначення; з'ясувати ступінь репрезентативності історичних джерел – продукту діяльності ДСС – в його музейних зібраннях; продемонструвати інформативний потенціал актуалізованої джерельної бази у справі дослідження політичної, соціальної та економічної історії Запоріжчини за радянської доби; акцентувати потенційні інформативні можливості історичних джерел, що походять від ДСС, у справі аналізу соціальної історії та повсякденності запоріжців.

Створення народного Музею ДСС та початок комплектування його фондів почалось в 60-х роках ХХ століття, в період хрущовської відлиги. В цей час поступово відходили в минуле жорсткі, репресивно-терористичні методи сталінської пропаганди, що ставило перед збереженням партійним апаратом завдання пошуку нових форм та методів ідеологічної обробки трудящих. В цей же період в основному вже було відновлено зруйнований під час другої світової війни завод. З'явилися як розуміння масштабу здійсненого, необхідності його увічнення, так і можливість виділення певних матеріальних ресурсів для реалізації проекту створення музею.

З метою «виховання молоді на славіх традиціях трудового колективу», формування корпоративної культури і лояльності у працівників підприємства, а також зберігання, вивчення, пошуку та використання експонатів і пам'яток історії на заводі ДСС наказом директора заводу за № 89 від 29.04.1960 р. був створений музей⁶.

В зв'язку з тим, що музей було створено на промисловому підприємстві, то саме увічнення його історії та сьогодення і було визначальним при комплектуванні музейних фондів. В той же час включеність підприємства в життя Запоріжжя дозволяє використовувати джерела з його музею і з метою дослідження історії нашого краю.

У 1968 р. Музею було присвоєно почесне звання «Народний музей». Пізніше він деякий час

розміщувався у Палаці культури заводу, а в 1992 р., до 60-річчя ДСС було відкрито оновлену експозицію у будинку заводоуправління. Зараз музей займає сім кімнат загальною площею 290 м², з них 5 експозиційних залів, в яких представлені 2303 експонатів з історії заводу. Є фондове приміщення для архіву, де зберігаються ще понад 4 тисячі експонатів.

В даному зібранні всі музейні предмети згруповані в кілька окремих фондів з власною їх нумерацією. Це фонди музею, експозиція та дві колекції фотонегативів: з історії заводу та портретів.

В першу чергу у фондах музею зберігається велика кількість джерел про будівництво Дніпрогесу, який став енергетичною базою для підприємств запорізького промислового вузла, введення в дію яких і перетворило провінційний Олександрівськ в індустріальний центр. Це фотокопії рішень Ради Народних комісарів та Вищої Ради народного господарства присвячені будівництву Дніпровської ГЕС, документів Всеукраїнського комітету сприяння Дніпробуду⁷.

Також широко представлені джерела, пов'язані з будівництвом Заводу інструментальних сталей та його роботою в довоєнний період. В першу чергу це проектна документація. Техніко-економічне обґрунтування проекту побудови заводу, ескіз його розміщення на місцевості. Фотознімки та картини будівництва заводських цехів, монтажу обладнання, скульптури будівників заводу, неоплачуваної роботи робітників на суботниках тощо⁸.

Серед особистих речей активних будівників окремо слід виділити значки «Днепрострой 1928-1932 гг.», право на носіння яких давав Наркомат важкої промисловості. Такими ж значками нагороджували і тих, хто досягнув значних успіхів на будівництві Заводу інструментальних сталей. Вони становлять неабияку фалеристичну цінність.

Разом із цим в музеї зберігаються й документи про мобілізацію на будівництво комсомольців та інші засоби позаекономічного примусу працівників, якими долали незадовільні умови життя будівельників. Крім того, хоча в СРСР намагались не згадувати про сталінські репресії, проте в музейному зібранні ДСС зберігається копія протоколу обшуку у С.Г. Литвинова⁹.

⁶ Музей ДСС. Поточний архів. «Положення про Музей історії Приватного акціонерного товариства «Електрометалургійний завод «Дніпроспецсталь» ім. О.М. Кузьміна». Арк. 1.

⁷ Музей ДСС. Експозиція. Од. зб. 2;3;6;7.

⁸ Музей ДСС. Експозиція. Од. зб. 1, 43, 50, 53, 55, 56, 59, 160, 2035, 2255; Фонди. Од. зб. 59, 60, 88.

⁹ Музей ДСС. Експозиція. Од. зб. 13, 48, 61, 63, 64, 66, 66, 114;

В 1932 р. на заводі була виплавлена перша високоякісна сталь, і в фондах музею зберігаються предмети, які засвідчують факт початку функціонування підприємства. Це і фото М.І. Калініна та С.К. Орджонікідзе, які прибули в Запоріжжя для участі з заводському мітингу, і самовільно вилитий робітниками з металу першої плавки письмовий прибор, набір поштових листівок з видами Дніпрогесу та заводів, трудові та розрахункові книжки, отримані вчорашніми будівельниками, які стали працівниками заводу, їхні комсомольські квитки, фотографії працівників в одноденному будинку відпочинку на Хортиці, на екскурсії тощо¹⁰.

Окремо слід звернути увагу на два накази по комбінату «Запоріжсталь» від 1932 та 1937 рр. В той час Завод інструментальних сталей входив в структуру комбінату і підпорядковувався його керівництву. Проте вже тоді існувала група запоріжсталівських управлінців, які здійснювали управління ЗІС-ом. І наказом №247 ця група була реорганізована в завод інструментальних сталей комбінату. З 1 жовтня 1937 р. почало функціонувати окреме самостійне управління ЗІС¹¹.

Освоєння нового заводського обладнання малокваліфікованими вчорашніми будівельниками вимагало значного часу для їх навчання, що, природно, зменшило б випуск продукції заводом, могло супроводжуватись значним браком, а то й аваріями. Тому радянське керівництво знов застосувало напівфеодальну методику залучення кваліфікованих працівників. За рішенням ЦК КП(б)У в 1932 р. на ЗІС були завезені з Донеччини та Дніпропетровська робітники-прокатники. Проте освоєння сталеплавильного обладнання затяглось на сім років. Лише в 1939 р. було випущено збірник технологічних інструкцій і зведених таблиць по виплавці і розливці сталі¹².

Ще один комплекс джерел, які відклались в Музеї «Дніпроспецсталі», сформувався під час Другої світової війни. Дуже швидко після катастрофічних поразок Червоної армії в 1941 р. гітлерівські війська наблизились до Запоріжжя і в серпні почалась евакуація підприємств. В фондах Музею ДСС зберігаються ксерокопії акта про евакуацію та звідної відомості про вивезене основне виробниче та допоміжне обладнання заводу, готової продукції. Також була евакуйована і частина колективу заводу.

Фонди. Од. зб. 99, 3604, 3605.

¹⁰ Музей ДСС. Експозиція. Од. зб. 14, 62, 81, 87, 90, 115, 147; Фонди. Од. зб. 38, 63, 75, 87, 3606, 3607.

¹¹ Музей ДСС. Експозиція. Од. 165; Фонди. Од. зб. 98, 104, 165.

¹² Музей ДСС. Фонди. Од. зб. 101, 216.

В основному це керівництво та частина робітників.

Переважна більшість обладнання прибула в м. Сталінськ, де при Новокузнецькому металургійному комбінаті на привезеному із Запоріжжя обладнанні було побудовано завод «Спецсталь». В Музеї зберігаються фото електросталеплавильного цеху заводу «Спецсталь», прокатного стану 360, плавильний журнал електропечей №2 і №3, в якому велись записи в 1943 р.¹³ Разом з тим, варто звернути увагу на посвідчення уповноважених Наркомату чорної металургії та підприємств, яких спеціально відряджали розшукувати загублене на залізниці заводське обладнання – в евакуації та в роботі залізниці були величезні недоліки¹⁴.

Нелегкою завжди була праця металургів, а воєнні роки, коли навіть радянські норми навантаження на робітників та безпеки їхньої праці легко приносились в жертву необхідності виконання плану, вона стала ще важчою. Зважаючи ж на напівголодні обсяги продуктів, які по карточках в тилу отримували пересічні громадяни, то праця на металургійних заводах було дуже тяжкою.

Проте спогади ветеранів ДСС, посвідчення до нагрудних знаків про перемогу в соціалістичному змаганні, накази про відзначення за трудову доблесть та фотографії засвідчують, що запоріжці в евакуації жили життям пересічної людини часів війни: «ударно працювали», відвідували партійні конференції, брали участь в святкових демонстраціях і т.п.¹⁵.

Частину працівників заводу мобілізували до війська і в ході запеклих боїв вони загинули. Як свідчить список загиблих на фронті «спецсталівців», їх було більше 200¹⁶.

Цікавим є комплекс джерел пов'язаних з військовою службою під час війни Чумаченка А.І. В першу чергу привертають увагу дві довідки про його евакуацію з родиною в с. Нельгівка Андріївського (нині Бердянського) району Запорізької області. Одна з них датована 08.09.1941 р., а інша – 15.09. Можливо, він очікував, що в ешелонах із заводським обладнанням знайдеться місце для його родини? А ще в музеї є червоноармійська книжка Чумаченка, його лист з госпіталю, нагородні грамота, посвідчення та подячний лист від командування частини. Найбільш же цікавий документ це записана на папері молитва в ім'я

¹³ Музей ДСС. Експозиція. Од. зб. 243, 374, 376, 377, 400, 2256.

¹⁴ Музей ДСС. Експозиція. Од. зб. 371, 373, 385.

¹⁵ Музей ДСС. Експозиція. Од. зб. 379–381, 383, 391, 392, 395, 396, 404, 408, 417; Фонди. Од. зб. 243.

¹⁶ Музей ДСС. Експозиція. Од. зб. 248; Фонди. Од. зб. 96, 1731.

Господа, яку під час війни цей боєць атеїстичної Червоної Армії завжди носив з собою¹⁷.

Післявоєнний період в історії Запоріжжя був пов'язаний з відбудовою заводів, які лежали в руїнах. Постраждав і завод ДСС, цехи якого теж були зруйновані. Загальна сума збитків від руйнувань для заводу сягала 79,5 мільйонів карбованців. В фондах музею зберігається велика кількість фотодокументів, на яких зафіксовано руїни заводських будівель та обладнання¹⁸.

В переважній більшості відбудова заводу теж зафіксована у фотодокументах. На фотографіях зображена розбирання завалів, вивезення зруйнованих металоконструкцій на металолом, відбудова основних заводських цехів, прокатних станів, печей тощо. Відбудовані цехи та обладнання. Акти прийому сталеплавильного цеху, прокатного стану. Фотографії зливу в ківш металу першої післявоєнної плавки якісної сталі (26.10.1948 р.). Пізніше ця віха в історії заводу була відбита в творчості художника Хівренка В.І., який написав відповідну картину¹⁹.

І відбудова заводу ДСС, і його післявоєнний розвиток пов'язані з його директором – Олександром Федоровичем Трегубенком. Він народився на Дону, в м. Новочеркаську. В 1934 р. закінчив навчання в Дніпропетровському металургійному інституті і після цього працював на ДСС. Пройшов шлях від посади майстра печі до директора заводу (в 1939 – 1941 рр.). Вдруге його призначили директором вже 1945 р. і саме він керував відродженням заводу. В першу чергу це його посвідчення директора заводу, члена міського комітету компартії, документи депутата Запорізької міськради, довоєнної та післявоєнної, передвиборча афіша на виборах до Верховної Ради СРСР, запрошенні від вищих органів влади УРСР на прийом на честь учасників святкування 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, грамоти, урядові телеграми тощо.

Окремо варто відзначити джерела, пов'язані з виходом на пенсію Трегубенка О.Ф. Це і проводи його на пенсію в заводському клубі ім. О.С. Пушкіна, вітальні адреси, грамоти, якими хотіли підсолодити йому втрату влади та впливу. Недовго, менше року, прожив персональний пенсіонер Трегубенко, і 22.06.1963 р. заводська газета

«Електрометалург» надрукувала його некролог²⁰.

Оцінюючи ж діяльність О.Ф. Трегубенка на посаді директора заводу слід зауважити, що йому не тільки вдалося відбудувати завод, а й він дбав про його подальший розвиток. В 1958 р. вперше не в дослідній лабораторії, а на промисловому підприємстві, на ДСС, запровадили технологію електрошлакового переплаву. В Музеї зберігається фото дослідної печі, на якій відпрацьовувалась найбільш передова на той час технологія виплавки якісної сталі, й урядова телеграма про присудження «Ленінської премії» за впровадження цього способу виплавки сталі²¹.

3 середини 50-х рр. XX ст. в історії СРСР почався найбільш ліберальний його період. Смерть диктатора Сталіна стала віхою, від якої й почався відлік деякого послаблення більшовицького режиму в СРСР. Природно, що і на заводі відбулись траурні мітинги з приводу смерті диктатора, негативи фотографій яких зберігаються у колекції фотонегативів з історії підприємства музею²². А вже через пару місяців, як засвідчили негативи з тієї ж колекції, плакальники за вождем весело і бадьоро крокували на першотравневій демонстрації²³.

Одним із нових віянь в пост-сталінській політиці СРСР були спроби послабити закритість радянського суспільства. В цьому плані важливе значення мав VI Всесвітній фестиваль молоді та студентів, який відбувся в липні-серпні 1957 р. в Москві. у фондах Музею ДСС зберігаються деякі джерела, пов'язані з цим фестивалем. Це і картка учасника фестивалю, запрошення на різні спортивні змагання, які відбувались в рамках цього заходу. Запрошення на бал в Кремль, на закриття III Міжнародних дружніх спортивних ігор молоді²⁴.

Проте лібералізацію радянського режиму не варто переоцінювати. В СРСР припинились масові репресії, проте режим до самої своєї смерті знищував інакодумців, не цурався пролити кров невдоволених.

В організації виробництва і в післявоєнний період важливе значення мала орієнтація на передовиків виробництва, стахановців, яким створювали всі умови для продуктивної праці і на

¹⁷ Музей ДСС. Експозиція. Од. зб. 339–341, 343–348; Фонди. Од. зб. 378

¹⁸ Музей ДСС. Експозиція. Од. зб. 438, 440–447; Колекція фотонегативів з історії заводу. Од. зб. 1, 14, 22.

¹⁹ Музей ДСС. Експозиція. Од. зб. 462–472, 480, 481, 510, Колекція фотонегативів з історії заводу. Од. зб. 259, 498, 507, 564, 591.

²⁰ Музей ДСС. Експозиція. Од. зб. 489–501, 505, 506; Фонди. Од. зб. 290–295, 307, 308, 310, 319, 321, 1485, 1493.

²¹ Музей ДСС. Експозиція. Од. зб. 501; Фонди. Од. зб. 2153.

²² Музей ДСС. Колекція фотонегативів з історії заводу. Од. зб. 620–622.

²³ Музей ДСС. Колекція фотонегативів з історії заводу. Од. зб. 623, 624.

²⁴ Музей ДСС. Фонди. Од. зб. 613–617, 619, 620, 623.

їхньому прикладі намагались підвищити норми виробітку та інтенсивність праці пересічних робітників. На заводі проводили злети стахановців, видавали відповідні фотоальбоми²⁵.

З цією метою часто використовували робітників, які дійсно досягали якихось висот в своїй професії, потім їх залучали до лав компартії, засипали званнями, почестями та використовували в якості трудових ідолів. Так у 1958 р. сталевару заводу ДСС Бойко Михайлу Якимовичу було присвоєно звання Героя Соціалістичної праці, і в музеї зберігається урядова грамота йому, за видатні досягнення в розвитку чорної металургії, вітальна телеграма від заводської адміністрації, вручені йому ювілейні медалі, посвідчення про присвоєння звання «Почесний металург», посвідчення депутата Запорізької міськради і обласної ради трудящих кількох скликань. Особисті речі, твори мистецтва, в яких його було увічнено²⁶.

Пізніше коли Бойко за віком вже не міг працювати, на ДСС все ж використали його ім'я в пропагандистській роботі. Було засновано щорічний приз його імені, який вручався за досягнення в роботі переможцю соціалістичного змагання²⁷.

Ще у фондах Музею знаходяться джерела, пов'язані з іншими сталеварами. Це і твори мистецтва, які оспівували цю «вогняну» професію, і спецодяг відомих металургів Б.Г. Зіброва, В.М. Каліша, їхні інструменти тощо²⁸.

Подібно до решти ПП у СРСР, після війни на ДСС було поширеним т.зв. «соціалістичне змагання». При цьому змагались всі з усіма. Наприклад, науковці з НДІ могли змагатись з сталеварами. Збирались представники таких різних двох колективів і перевіряли виконання угод, складали відповідні протоколи. Тисячними тиражами друкувались плакати з соцзобов'язаннями заводу. Трудові колективи цехів, відділів, заводу рапортували з'їздам Компартії про виконання своїх зобов'язань, надсилали телеграми про виконання виробничих планів тощо. Потім всі папери підшивались, створювались відповідні альбоми рапортів, які в свою чергу використовувались під час звітів про пропагандистську роботу²⁹.

В зв'язку з чим окремо слід виділити соціалістичне змагання ДСС з підмосковним заводом «Електросталь». Теоретично, організатори цього

змагання розраховували, що електрометалурги з обох заводів будуть обмінюватись досвідом, допомагати друг другу. Крім того, теоретиками ВКП(б) передбачалось, що це буде сприяти і становленню «братських» відносин між російським та українським народами та відкриватиме широкі можливості для використання цього в пропаганді. І саме цей аспект, вірогідно, і був головним. Тому радянські ідеологи за будь-якої можливості намагались через такі контакти утвердити в свідомості українців дати їхнього поневолення. Так, наприклад, було з ювілеєм «возз'єднання України з Росією», коли кілька російських заводів звернулись до ДСС з пропозицією змагання на честь цієї дати.

Це змагання українських та російських електрометалургів було започатковане ще в 1937 р. У Експозиції Музею ДСС зберігається фотографія укладення першого договору про соціалістичне змагання між дніпропетровцями та електростальцями. В подальшому в рамках такого співробітництва заводи постійно обмінювались делегаціями. В тому числі і піонерські делегації з російського заводу приїздили відпочивати в піонертабір ДСС, відвідували видатні місця Запоріжжя, зокрема славнозвісний 700-річний дуб. Також і комсомольці обох заводів співпрацювали та обмінювались сувенірами.

Зазвичай в таких угодах про соцзмагання підприємства вказували показники, яких вони мали досягти. Крім того, могли змагатись і окремі підрозділи заводів. Так, старший коваль ДСС у 1953 р. підписав угоду про змагання з ковалями «Електросталі».

Іноді на цих заводах проводились спільні «плавки дружби». Таким чином відзначали якісь ювілейні дати, наприклад 40-річчя співробітництва двох заводів. Ювілейні дати змагання двох підприємств відзначали не тільки спільними плавками. Наприклад, на честь 25-річчя змагання був випущений відповідний значок. 40-річчя відзначили вже металевою плакеткою, а на 50-річчя вже випустили відповідні ювілейні медалі!

З часом якісь власні досягнення заводи відзначали все більш бучно. Так, власне 50-річчя «Електросталь» відзначила випуском ювілейної медалі, яку подарувала дніпропетровцям. Сувенір на честь випуску 100-мільйонної тони сталі на «Електросталі» теж опинився в Музеї ДСС³⁰.

Пізніше, після встановлення в Східній Європі

²⁵ Музей ДСС. Фонди. Од. зб. 1454, 3738а.

²⁶ Музей ДСС. Експозиція. Од. зб. 650, 655, 660, 666, 670–678, 2223.

²⁷ Музей ДСС. Експозиція. Од. зб. 651–654.

²⁸ Музей ДСС. Експозиція. Од. зб. 693–695, 2259–2261.

²⁹ Музей ДСС. Фонди. Од. зб. 1563, 1890, 1912, 3168, 3219, 3739; Колекція фотонегативів з історії заводу. Од. зб. 1594.

³⁰ Музей ДСС. Експозиція. Од. зб. 122, 820, 837, 838, 1204, 1208–1210, 1213–1222; Колекція фотонегативів з історії заводу. Од. зб. 629, 635, 643, 1161, 1291, 1296; Музей ДСС. Фонди. Од. зб. 545, 1511, 3168.

комуністичних режимів, подібне ж співробітництво комуністичні ідеологи змусили свої підприємства налагодити подібні ж відносини з радянськими заводами. Серед нових друзів ДСС з'явилися металургійні заводи в Кладно (тоді ЧСФР, а тепер Чехія), в Угорщині (Мішкольц), в НДР (завод імені 8 травня 1945 р. в м. Фрейталь.). Більше того, в рамках проведення мирної політики та встановлення добросусідських відносин з західноєвропейськими країнами у 1983 році була проведена спільна плавка з металургіями з ФРН! Певний час, поки не зіпсувались міждержавні відносини з Китаєм, ДСС співробітничала і з китайськими металургіями³¹.

З кінця 50-х рр. XX ст. в СРСР, і природно, що й в УРСР, розгорнувся рух за комуністичне ставлення до праці. Природно, що й ДСС включилась в цей процес. На підприємстві брались відповідні зобов'язання, бригадам, цехам і навіть заводу присвоїли звання колективів комуністичної праці і видавались відповідні посвідчення, і ці документи передавались в заводський музей. Більше того, у фондах зберігається фотонегатив проведення у 1960 р. на стадіоні «Будівельник» мітингу з приводу взяття Орджонікідзевським районом м. Запоріжжя зобов'язань бути районом комуністичної праці. Також слід зазначити, що на відміну від стахановського руху, боротьба за комуністичне ставлення до праці, присвоєння звання ударника комуністичної праці супроводжувалось більше моральними стимулами. Якихось вагомих матеріальних благ, премій не передбачалось, оскільки вважалось, що у відповідності з комуністичною ідеєю носії комуністичного ставлення до праці мають задовольнятися моральними стимулами. Природно що дуже скоро рух став масовим, як засвідчують довідки про присвоєння цехам звання «колективів комуністичної праці» та про стан із соціалістичним змаганням «бригад комуністичної праці»³². Проте одночасно він вироджувався в паперову боротьбу – дуже часто матеріально не зацікавлені колективи зазвичай брали зобов'язання в рамках своїх посадових інструкцій.

Одним із важливих чинників в житті заводу ДСС була діяльність його комсомольської організації, яка в 1958 р. навіть була нагороджена почесною грамотою ЦК ВЛКСМ за роботу з комуністичного

виховання молоді. Цікавим аспектом в діяльності заводської комсомольської організації був загін «Комсомольський прожектор», який висвітлював всілякі недоліки в роботі цехів, бригад, окремих робітників. Збереглися посвідчення членів цього загону, накази головного інженера заводу та начальників цехів 60 рр. XX ст., які реагували на недоліки, виявлені під час рейдів комсомольців, накази про стягнення порушникам. Розвиненим в комсомольській роботі був і ідеологічний туризм на кшталт туристичних походів по місцям дій підпільників, партизанів, комсомольських злетів в комфортних умовах подорожі на теплоході, чи поїздки за казенні кошти в Москву для покладання вінка до Мавзолею Леніна³³.

Вся ця активність контролювалась в першу чергу заводською партійною організацією, в якій навіть складались відповідні плани «комплексні плани ідеологічної роботи». Природно, що комуністична влада використовувала в пропагандистських кампаніях важливі дати в житті радянського суспільства. Так, збереглися фотонегативи заводського мітингу присвячені 300-річчю «возз'єднання» Росії з Україною, нагородження м. Києва орденом Леніна. Чи 100-річчя від дня народження В.І. Леніна, яке відзначали трудовими досягненнями і зокрема ювілейною плавкою³⁴.

Поруч із цим постійне споглядання наочної агітації і на заводі, і на вулицях міста було повсякденною реальністю в житті радянських людей. І в фондах Музею наявні кілька серій фотографій з наочної агітації на ДСС³⁵.

Припинення сталінських репресій та ротацій кваліфікованих управлінців призвели до того, вони заспокоїлись, обжились на заводі, почали розуміти вагу своєї влади та впливу, навчились працювати на себе, отримувати певні матеріальні блага. Паралельно з вищеназваними ідеологічними процесами в післявоєнний час на електрометалургійному заводі ДСС, в першу чергу в управлінському середовищі, активно почали зароджуватись та формуватись певні корпоративні дух, свідомість, заводський патріотизм.

Починаючи з 25-річчя заводу на ДСС широко відзначали заводські ювілеї. До святкових дат випускали альбоми фотографій, конверти,

³¹ Музей ДСС. Експозиція. Од. зб. 1223–1255, 1256, 1258, 1261, 1264, 1265, 1267–1275, 1560.

³² Музей ДСС. Експозиція. Од. зб. 498, 774; Колекція фотонегативів з історії заводу. Од. зб. 1223, 1248, 1276; Фонди. Од. зб. 771, 779, 781, 802, 1216, 1445.

³³ Музей ДСС. Експозиція. Од. зб. 533; Фонди. Од. зб. 746, 796, 947, 952, 966, 996, 1058, 1157, 2041–2043, 2047.

³⁴ Музей ДСС. Колекція фотонегативів з історії заводу. Од. зб. 729, 730; Фонди. Од. зб. 1569, 3463.

³⁵ Музей ДСС. Колекція фотонегативів з історії заводу. Од. зб. 1185, 1594, 1819, 6025; Фонди. Од. зб. 1824–1831, 2830–2860.

значки. На святкування ювілейної дати і бенкет запрошували директорів заводів-партнерів, які зазвичай дарували господарям сувеніри. В Музеї електрометалургійного заводу ДСС наявна велика кількість подарованих заводу різноманітних ваз та сувенірів. Власні ювілеї відзначали і окремі цехи на заводі, і навіть заводські гуртожитки³⁶.

На підприємстві навіть почали формуватись певні управлінські династії, коли вслід за батьками на завод приходили і їхні діти, яких влаштовували в сусідні підрозділи. Хоч вони і не працювали під прямим управлінням своїх родичів, але підтримка та стрімке кар'єрне зростання їм було забезпечено. Природно, що така спадкоємність не афішувалась і серед музейних джерел такі управлінські династії не зафіксовані. Натомість трудові династії трудові династії робітників вітались і широко пропагувались. Навіть проводились відповідні їхні святкові зустрічі, що засвідчують фотонегативи цих заходів³⁷.

Також на підприємстві вітали ветеранів заводу. Зокрема одним із переліку таких заходів було фотографування їх заводськими фотографами, з розміщенням цих портретів на агітаційних стендах. В фондах Музею ДСС сформована колекція фотонегативів портретів заслужених працівників. В тому числі директора заводу та Героя Соціалістичної праці Єльцова Костянтина Сергійовича, винахідника технологій отримання неіржавіючих сталей Іоффе Ізраїля Яковича, Шульте Юлія Августовича, вченого-металурга, в майбутньому лауреата Ленінської премії та член-кореспондента НАН України³⁸.

Узагальнюючи здійснений нами джерелознавчий огляд та демонстрацію інформативного потенціалу матеріалів експозиційних і фондових матеріалів Музею ДСС зауважимо наступне. Продукування джерел особового походження (або его-джерел) було ще одним важливим слідством діяльності ПП, а вірніше – людей які пов'язали свою долю із ними. До них відносяться мемуари, щоденники, автобіографії, матеріали приватного листування і т.п., які є відбитком епохи та зафіксували ті реалії минулого, які не могли бути закарбовані ані в ділових матеріалах ПП, ані в

промисловій статистиці. Непересічне значення для істориків его-джерел, дотичних до ПП і похідних від них, пояснюється наявністю в них неофіційного погляду на події радянської епохи, описом специфічних рис повсякденного життя людей тієї доби – всього того, що апорі не могло бути предметом наукового аналізу істориків того часу.

Поява, в процесі функціонування ПП, ще двох типів історичних джерел – речових і зображальних – була зумовлена, по-перше, самими технологічними процесами зведення промислових комплексів (архітектурних споруд включно з виробничими потужностями) та випуску ними кінцевої готової продукції, й, по-друге, візуалізацією всіх боків історичного буття ПП та їх колективів як на замовлення держави й керівництва заводів, так і за ініціативи самих заводчан та мешканців краю. Хоча обидва ці типи джерел й розглядалися в якості наочного підтвердження здобутків радянської влади, вони рідко ставали об'єктом джерелознавчого аналізу.

Як бачимо, попри свій масовий характер, типове та видове різноманіття й величезний інформативний потенціал, історичні джерела, які утворювалися й акумулювалися в процесі діяльності ПП з 1921 по 1991 рр. ще ніколи не ставали темою комплексного історико-джерелознавчого дослідження. Й це при тому, що повновартісні всеохоплюючі реконструкції історії індустріальних анклавів на півдні та сході України можуть бути здійснені лише за умови опису процесу формування генеральної джерельної бази за темою, виявлення основних місць зберігання всіх видів історичних джерел, здійснення над ними наукових процедур і розкриття потенційних можливостей вміщеної в них інформації.

³⁶ Музей ДСС. Експозиція. Од. зб. 500, 859, 1180, 1188, 1189, 1191–1193, 1195, 1207, 1214, 1215, 1223, 1792, 1795–1800, 1805, 1806, 1808, 1819–1824, 1828, 1829; Фонди. Од. зб. 635, 1445, 1535, 1536, 1751, 1871, 1891, 3173, 3515.

³⁷ Музей ДСС. Колекція фотонегативів з історії заводу. Од. зб. 3366, 4005–4009.

³⁸ Музей ДСС. Колекція фотонегативів-портретів. Од. зб. 7, 11, 16, 29, 90, 114, 118, 132, 163, 282, 299, 376, 941, 949, 1093, 1094, 1120, 1122, 1156, 1165, 1166, 1171.

References

- Bulanyj I.T., Yavtushenko I.G. Muzej na obshhestvennykh nachalakh. M., 1985. 184 s.
- Kasparinskaya-Ovsyannikova S.A., Chudov I.S. Deyatelnost` narodnykh muzeev na sovremennom etape (K Vsesoyuznomu soveschaniyu narodnykh muzeev). M., 1965. 30 s.
- Muzej istorii Otkrytogo akczionernogo obshhestva «Elektrometallurgicheskij zavod «Dneprospetsstal`» im. A.N.Kuz`mina» / [avt. teksta Ryl'skij Yu.N.]. [Buklet]. Zaporozhje : [2012]. 8 c.
- Muzej «Dneprospetsstal`» (DSS). Kolektsiya fotonegatyviv z istoryyi zavodu.
- Muzej DSS. Kolektsiya fotonegatyviv-portretiv.
- Muzej DSS. Ekspozytsiya..
- Muzej DSS. Potochnyi arkhiv.
- Ogrizko Z.A. Organizatsiya i metodika raboty narodnykh muzeev / Trudy NII muzevedeniya i okhrany pamyatnikov istorii i kul'tury. Vyp. 20. M., 1968. 64 s.
- Salo G.D. Stvorenniya i diyajlnist` muzeyu Rady veteraniv, vijny ta pratsi PAT «Dneprospetsstal`» // Ukrayins`kyj tekhnichnyj muzej : istoriya, dosvid, perspektyvy : Mater. 11-yi Vseukr. nauk.-prakt. konf. (4–6 cherv. 2015 r., m. Kiyiv) : vidp. red. L.O. Griffen. K. : 2015. S. 121-122.
- Vul`fovich M. S., Ryl'skij Yu. N. Dneprospecstal` : stranicy istorii. Stanovlenie. 1931 – 1941 (khronika sobytij). Zaporozhje: Art-press, 2002. 236 s.